
KÉRDÉSEK ÉS VÁLASZOK

„ . . NEM BÁNT AZ CSAK MEGKÓSTOL”

Nemzeti irodalom és globalizáció

B Á N Y A I J Á N O S

A mai tanácskozás címében a látszólag semleges „és” kötőszóval kapcsolt fogalmak sorrendje, hogy első helyen áll a „nemzeti irodalom”, és csak utána következik a „globalizáció”, mintha a róluk és kapcsolatukról való gondolkodás nézőpontját is meghatározná. A globalizációról első helyen szokás beszélni, akkor is, ha előnyeit és sikereit hirdetik, akkor is, ha vélt vagy valóságos kártékonyasága miatt kárhozzátják. S mintha ki is járna neki az első hely, hiszen oly sokat emlegetjük, és gyakorta észrevétlenül is számításba vesszük életformánk kialakításában, köznapi beszédünkben és viselkedésünkben, öltözködési és táplálkozási szokásainkban. Vagyis a globalizáció velünk van és kéznél van, döntéseinket és választásainkat befolyásolja, még akkor is, ha nem figyelünk rá, vagy ha veszedelmei felett tünődünk el. Még ha nem is tudjuk pontosan megnevezni és definiálni, legfeljebb körülírására vagyunk képesek. Ezzel együtt a globalizációtól nem szabadulhatunk, ezért legjobbnak látszik, ha valóban körülírjuk és megértésére teszünk kísérletet.

A *Nemzeti irodalom és globalizáció* címbe a szavak sorrendje folytán rejtett sugallat, hogy ellentmondás, ha akarom ambivalencia van a két fogalom- és jeletéskör kapcsolatában: a semleges „és” ilyen szókapcsolatokban könnyen alakul át ellentétes kötőszóvá, azt is előlegezi, hogy itt valamilyen küzdelem, ha kell, harc folyik nemzeti irodalom, sőt – hozzáteszem – nemzeti kultúra és globalizáció között, amely kemény küzdelemnek kimenetele sokesélyes, a globalizáció felfalhatja a nemzeti irodalmat és kultúrát, gondolhatjuk, a nemzeti irodalom hősies ellenállása pedig ha nem is vethet véget, de legalább

Elhangzott az idei Tokaji Írótáborban

legyengítheti, vagy más vizekre terelheti, távolra az irodalomtól (és kultúrától) a globalizáció veszedelmesnek tűnő folyamatait.

A kultúra (az irodalom) és a globalizáció kapcsolata és összefonódása nem újkeletű jelenség: „a kultúra története a kulturális formák globalizációjának története” – írta nemrégiben, meggyőző zenei példával bizonyítva, Vitányi Iván (*A civilizáció és a kultúra paradigmái. Magyar Tudomány*, 2002. 6. 724.) És ez még akkor is így van, ha a múlt század utolsó felében uralkodóvá vált globalizációtörténet a kulturális formák korábbi jelenségsoraitól eltérő jegyeket mutat, többek között terjeszkedésének sebességében, nagyon felerősödött kizárási tendenciáiban és gyors érvényesülési kedvében. Függetlenül ettől annyi azonban nyugodtan megállapítható, hogy a kultúra (és kultúrák) története során kialakult globalizációs paradigmák hatása a helyire, a lokálisra és regionálisra, leginkább a nemzeti kultúrára (és irodalomra), és a jóval ritkább visszahatás jelenségei tartós és szinte kibogozhatatlan összefüggés- meg kapcsolatrendszert hoztak létre a most kétesnek látszó két oldal viszonylatában. Ezért tűnik reménytelen kísérletnek a nemzeti irodalom és kultúra kiemelése a globálisból, aminthogy a globális sem igen értelmezhető a nemzeti kultúrák értékrendjétől és hagyományvilágától szigorúan elkülönítve. Ellenállásainkat leküzdvé bele kell egyeznünk abba, hogy a megértett globalizáció nem ellensége a regionálisnak, sem a nemzetinek, a lokálisnak, sőt a peremkultúráknak sem, amilyenek Közép-Európában többek között a kisebbségi kultúrák, mert mindezek változatosságukban és sokszínűségükben nem is lehetnének meg a globálisból kirekesztve.

Most itt azonban nyilván másról van szó, vagy másról is szó lehet. A „nemzeti irodalom és globalizáció” időszakú, múlt századvégi és új század eleji kérdéseiről, egészen pontosan arról a nem rejtett, mégis némileg bújtatott ambivalenciáról és konfliktusról, aminek az a tétje, hogy a globalizáció mint „világfalu” alapító világtörténeti kulturális paradigma, ahogyan megéljük, veszélybe sodorhatja-e a nemzeti kultúrák sajátos értékrendjét és hagyományértését? Megmondom mindjárt, én magam, bár vannak ellentmondó tapasztalataim, és egészen új keletűek is, nem látok ilyen veszélyeket. Azt gondolom, hogy a globalizációval jelölt új világrend nem veszélyezteti a nemzeti irodalmat és kultúrát, nem akarja őket kiiktatni a történelemből, sem lesöpörni a világ színpadáról. Főként azért nem, mert a globalizációt, éppen a múlt század második felében létrejött viták bizonyítják, mostanában önmaga megértésének kísérlete jellemzi. Minden hangoskodása ellenére a globalizáció önmagával kíván rendbe jönni, és ha ez sikerül neki, akkor többé (talán) senkinek sem kell tartania tőle. Lehetséges, hogy a globalizáció önmegértése egyúttal annak megértését is jelenti majd, hogy a globalizáció, mint új világrend, csakis a

nemzeti kultúrák és irodalmak, a lokális és a regionális segítségével, támogatásával alkothatja meg önmagát.

Azért még lehet félteni tőle nemzeti irodalmat és kultúrát. Ugyanis önmagának, illetve önmegértésének befejezetlensége félelmet kelthet, függetlenül attól, hogy mennyiben indokolt, és indokolható-e egyáltalán ez a félelem. Azért mert a *Hullámok* szerzőjét Virginia Woolfnak hívják, nem kell tőle rettegni, aminthogy Bólyai Farkastól sem félünk. Ezek a farkasok nem bántanak. Legfeljebb megkóstolnak bennünket.

Mondok egy közeli és sokak által jól ismert példát arra, hogy a globalizáció farkasától való (indokolatlan) félelem, erős ideológiai és politikai nyomással karöltve, hogyan hiszterizálhat, tehet fanatikkussá egész nemzeti közösségeket és ébreszthet fel bennük akár háborúzó kedvet is. A közelmúltban lejátszódott háborús balkáni történetekről beszélek, amelyeknek ma még közel sincs végük. A háborús hisztériához jelentős mértékben járult hozzá a globálistól, az új világrendtől való félelem mértéktelen, s mostanában se nagyon szüneteltetett szítása. A minden nemzetit eltipró új (globális) világrendtől való félelem felkeltésével lehetett a múlt század kilencvenes éveinek elején a szerbiai tömegeket az utcára vinni, majd pedig a világ és az idegen (szfűvek) felé kiásott lövészárkokba vezényelni. Mert, hangzott a félelemkeltés jelszava, az új világrend a nemzetre tör, történelmére és hagyományos értékeire, létezésére, büszkeségére, múltjának méltóságára. Mindenre, ami a nemzeti közösség történelmi tudatában megkülönböztető és sajátosságokat magában foglaló és önbizalmat erősítő jegy. Mindezzel a nemzet megmaradásának alapjait semmisíti meg az új világrend, hirdették plakátokról és a képernyőről, nagyszabású felvonulásokon és népgyűléseken. Elveszi tőle a különbözőzés, ezzel együtt a létezés jogát. Többek között a nemzeti élettérhez való jogot. Megakadályozza a nemzet kibontakozását, adminisztratív határok közé szorítja, és ezáltal leszűkíti a nemzetnek a valóságosnál mindig kiterjedtebb földrajzát.

A félelem szószólói és teoretikusai értelmiségiek, főként akadémikusok voltak, akik intellektuális tekintélyükkel nyomatékossították az új világrend túlméretezett veszedelmét. Regények, versek, színházi előadások, tanulmányok és memorandumok hirdették és objektivizálták a globalizáció vélt veszedelmét. Könnyű volt ezek nyomán a párt- és állampolitika zászlajára tűzni a veszedelmet és félelmet, könnyű volt katonai és félkatonai, sokszor pártkatonai alakulatokat, nemzetvédő köröket szervezni, amelyek beintésre vagy beintés nélkül is hadra keltek a globalizáció vélt vagy valóságos képviselői meg hirdetői ellen és az elvesztett (nemcsak földrajzi) élettér meg- vagy visszaszerzéséért.

Arról sem kell megfeledkezni, hogy a Balkánon (és Közép-Európában) nincs „megoldott” nemzeti kérdés, csak megoldatlan van, és a megoldatlanság a veszélyeztetettség mítoszait szüli. Első szinten a globalizáció a nemzeti irodalmat veszélyezteteti tömegáruval, a nemzeti kultúrát világméretű sikerekkel, majd második szinten az életformákat, a viselkedésmintákat, a viseletet veszi célba, hogy aztán, ennyi agresszív ravaszkodás után a nemzet szívébe döfje a nemzetietlen tőke és nagyvállalkozás késhegyét . . .

Természetesen, minden veszedelem kintről érkezik, a szomszédból, a fáradékony és lomha Európából, a mindig virulensen erőszakos nagy vizeken túlról. Amerika és Európa, ezen belül pedig a Monarchiára még mindig visszatekintő Közép-Európa bőrébe bújít sátán szava szólt bele ezen hirdetmények szerint a Balkán méltóságot és tisztességet őrző mélységesen törzs- és családféltő mindennapjaiba. De, mondogatták harsányan, a Balkán egy jelentős része nem hallgat(hat) a sátáni szóra, csak a saját hagyományára és premodern értékrendje patriarchális parancsára. A politikai félelemkeltésből születő tiltakozás egyrészt a múltba vezette vissza az ilyenformán egyre zártabb nemzeti közösséget, másrészt pedig az elzárkózás szimulált méltóságát hirdette, ezzel együtt a nemzet önbizalmát fokozta oly mértékben, hogy a „van élet Európán, Amerikán, a világon kívül is” dörgedelmes elve gyorsan talált rá múltba feledkezett, érzelmileg hiszterizált híveire. A tömeges elzárkózás folytán a tradíció, a történeti emlékezet, a nemzeti önérték árfolyama rendkívüli módon felszökött. Az új, a globális világrenddel szemben a nemzeti szimbólumok szolgálták védőpajzsként, és a külső meg a belső idegenektől való megkülönböztetés jegyéül. A Coca-Cola ideológiáját és hiányát az ötvenes és hatvanas években népszerű helyi (regionális, nemzeti) Cocktával, a Cockta ideológiájával igyekeztek pótolni, a whiskyt szilvapálinkával, a latin betűt (hagyományos) cirill betűs írásmóddal, bizonyítva ezáltal, hogy a globalizáció minden kihívására és veszedelmére van válasza a nemzetnek. Az egyébként nyugatias szabású öltönyökre és ruhákra népviseletből kölcsönzött jelek és jegyek kerültek, a jelvények viselése a hovatartozást, és persze az igazságot hirdette fennen, a mobiltelefont, mintha pisztoly lenne, a nadrágszíjra erősítve viselték. Minthogy a kézfegyver Balkán-szerte a folklór, a népviselet elmaradhatatlan része. És viselik övre fűzve sokan még ma is.

Senkinek sem tűnt fel eközben, vagy nagyon keveseknek, hogy a bűnösnek kikiáltott globalizációval szembeállított fülsiketítő nemzeti harsona mindenemű kommunikációs csatornát elzárt, baráti és gazdasági kapcsolatokat szüntetett meg, a kulturális és civilizációs értékek befogadását árulásnak minősítette. A globálistól való félelem fűtötte el- és bezárkózás a társadalmi és kulturális fejlődés és változás lehetőségeit szüntette meg és a (nemzeti) közösséget visszavezette a múltba. Arra sem gondolt senki, hogy a múltba való

visszavezetése a közösségnek manipuláció és szimuláció csupán, a szellem és a megértés mégis, mindenenk ellenére élő igényeinek lebontása és kifosztása.

Az új világrendtől való félelem hisztériává szítása az egész közösséget tette fejlődésképtelenné. És egy önmagát megérteni nem képes, tekintélyelvű „zárt társadalmat” alakított ki. A „zárt társadalom” pedig megteremtette a mindent megoldani képes, a világ hatalmasságainak eszén könnyedén és ravaszul túljáró, irányt adó és így feltétel nélküli odaadást elváró csalhatatlan és hibátlan vezér alakját, aki csak ritkán mutatja meg magát, amikor pedig megmutatja, akkor igazi vezérként nem beszél, hanem utasításokat ad és parancsokat oszt ki.

Vele párhuzamosan az irodalomban megszületik az „írófejedelem” alakja és kétes státusa, akinek szava és szelleme hiánytalanul épül be a politika szótárába. Rendkívül szegényes szótár ez, az árnyalatokat és szinonimákat nem ismeri, a kételkedés szavait pedig kitorli az emlékezetből. Százával jelennek meg történelmi és áltörténelmi regények, tömjénfüsttől átitatott szövegek, amelyeket ezen a redukált, kifacsart, önmagán kívül semmit sem mondó nyelven gyártanak elsősorban a világ ellenében, a globális bűnök megnevezésére . . . A gyűlölet nyelvét beszéli az írófejedelem, és a gyűlölet nyelvén szól az alattvalókhöz a mindenható vezér. És a gyűlölet nyelvén szólal meg, gátlások nélkül, rendkívüli mennyiségben a kontár irodalmár.

Két alapvető meghatározója van ennek a balkáni politikai tradíciókat is fenntartó, redukált beszédű, „zárt társadalomnak”. Először a befogadás megtagadása. Ezzel együtt a másiktól, az idegentől való szigorú távolságtartás. Mindennek visszautasítása, ami kintről, kívülről, távolról jön. És másodszor, de ezzel párhuzamosan a másik meghatározó, a kibocsátás képtelensége. A tekintélyelvűség és az autokrácia semmit sem fogad be, ami idegenséget áraszt, és semmit sem bocsát ki mások, az idegenek felé. Az ilyen „zárt társadalom” beszédmódja monologikus, párbeszédre alkalmatlan, mert nem hallja meg a másik szavát, és arra sem tart igényt, hogy őt meghallják. A kommunikációs csatornák végzetes és hosszan tartó eldugulása ebben tetőzik.

A tekintélyelvű „zárt társadalom” fenntartásának nélkülözhetetlen eleme az ellenség és a botrány. Ellenségkép nélkül nincs se autokrácia, se diktatúra. Botrány nélkül nincs hangoskodás és nem forrósítható fel a közhangulat. Ezért az ellenségképeket folyamatosan írják és festik, és nemcsak a politikában, hanem az irodalomban és a művészetben is. Nem kevesebb kedvvel gyártják a közéleti és ideológiai botrányokat. A globális (új) világrend nem tartható meg pusztá ideológiai elvontságában. Formát és arcot kell neki adni, és kiben másban lehetne tárgyiasítani, mint mindenben, ami különböző, eltérő és idegen. A hazai értékrendjére törő, az új világrendet megtestesítő, a globálist hirdető ismeretlenben. A globalizáció mint a nemzeti (tradíció, kultúra, irodalom, szokásrend) ellensége a szomszéd képében jelenik meg, és nemcsak a

határon túlról leselkedik a békésen elő és kicsiben a vezérre emlékeztető családfőre, hanem a határon belülről is, a „mondialisták”, a Soros-támogatottak, a posztmodernnek és a nemzetárulók képében. A belső ellenség, ha lehet, még veszedelmesebb, mert másként viselkedik és másként beszél, mások a gondolatai, kételkedni is tud és ironizálni is, a prófétákkal és vezérekkel szemben gyanakvó, nem keresztelkedik meg, amikor felnőttkorú egykori megrogzött és mindenre elszánt ateisták tömegesen és átszellemülten tartják fejüket a csordogáló keresztvíz alá.

A globalizációtól való félelemből fakadó nemzetmentő meg múltat őrző példaértékű történet még nem fejeződött be, még megidézhető, mert szükség lehet rájuk, az új világrend ellenére kivézenyelt hősök és hadak, még kitöltheti a zárt teret a gyűlölet rikácsolása. Ezért nem is vonható le belőle semmiféle tanulság. Főként én nem vonhatok le a történetből tanulságot, aki idegenként, veszedelmes szomszédként, másként beszélőként és másként gondolkodóként, minden szempontból „kisebbségként” éltem meg az új, a globális világrendnek szóló hadüzenetet, és mindazt a nyomorúságot, vigasztalan keserűséget, amit ez a harsogó csatazaj hozott napvilágra.

Érdemes inkább arról mondani egy-két szót, hogy miért nem tekintem én a globalizációt a nemzeti irodalom és kultúra letiprójának, és miért gondolom, mégpedig nemzeti kisebbségként, hogy a globalizáció ellen elhangzott csatakiáltások hozzám szóltak, rám vonatkoztak.

Inkább arról tehát, hogy mit hozhat az irodalomnak és kultúrának, a nemzetinek, a globalizáció. Ez a hozadék éppen a viszályt szító és háborút keltő globalizációellenesség közvetlen megtapasztalása nyomán írható le. Főként ha a globalizációteória megbízható háttérrel biztosít ezen tapasztalatok közléséhez és megfogalmazásához.

David Held gondolatát értelmezem (*Democracy and the Global Order*, Cambridge, 1995), miszerint a globalizációval létesített új kommunikációs lehetőségek és információs technikák a politikai és az emberek közötti együttműködés és fejlődés új útjait tárták fel. Ugyanakkor az új kommunikációs lehetőségek a különbözőségeket is tudatosították, az életstílusok és értékorientációk különbözőségeit. Ezáltal megerősödhetett a kölcsönös megértés, ugyanakkor a kulturális és civilizációs eltérések is kiéleződhetnek, továbbá felerősödött a művelődés fragmentációja. A „másik” létezésének elfogadása még nem garantálja a „szubjektumok kölcsönös megértését”. Mindez mellett és annak ellenére, hogy az új kommunikációs technológiák saját nyelvüket keresik, azt mondtam az imént, hogy a globalizáció igyekszik megérteni önmagát, kénytelenek a nyelvek sokféleségével szembesülni, melyek segítségével az emberek saját életüket és kultúrájukat értelmezik. Nem létezik közös és

általános emlékezet, nincs közös globális gondolkodásmód, mint ahogyan emberiséget egyesítő „univerzális történelem” sincs. Sok politikai rendszer van, még több sajátos kulturális közösség, melyek keretében az új globális tudat önmagát keresi és küzd a létezéséért.

David Held szerint az új kommunikációs hálókat és informatikai technológiákat miközben saját nyelvi identitásukat keresik, felújítják és megerősítik a kulturális identitás régi formáit. Szó sincs tehát arról, hogy a globalizáció megszüntetné a nemzeti kulturális identitás hagyományait. Ellenkezőleg, arra kell gondolni, hogy a nemzeti kultúra (és irodalom) lemaradása a kommunikációs hálóról ezen kultúrák létezésének igazi veszélyforrása. A fenti példa is bizonyította, nem a globalizáció elfogadása, hanem a globalizáció visszautasítása a nemzeti kultúra igazi veszélyforrása. David Held egyetértéssel idézi A. D. Smith gondolatát (*Towards a global culture? Theory, Culture and Society*, 1990. 7. 2–3.), miszerint az új kommunikációs technológiák felerősítették a kölcsönösséget egyazon kulturális hagyománnyal rendelkező és azonos nyelven beszélő nemzeti közösségeken belül is. Ez a tény teszi értelmezhetővé az etnikai közösségek újraébredését, nemegyszer nacionalizmusukat is.

A globalizáció mindezek alapján értékek és értelmezések elérhetőségét jelenti mind a világhálón, mind az azonos nemzeti közösségekben. Az elérhetőség a befogadás képességét fejleszti, ugyanakkor lehetőséget ad a kulturális és irodalmi értékek kibocsátására is. Amikor Nadas Péter *Emlékezések könyve* vagy Esterházy Péter *Harmonia caelestise* fordítások nyomán rákerült a globális kommunikációs hálóra, velük együtt a magyar irodalom, mint nemzeti irodalom is odakerült. Rajta van egy rendszeren, amit globalizációnak mondhatunk, vagy új világrendnek nevezhetünk, és ez nem a nemzeti kisajátítása vagy eltírása, hanem éppen ellenkezőleg, megerősítése, minthogy nincs se globalizáció, se új világrend a kultúrák, a nyelvek és beszédmódok sokfélesége, a politikai rendszerek számos formációja, az eltérő megértésektől függetlenül.